İSLAM'DA EVRİMCİ YARATILIŞ TEORİSİ

MEHMET BAYRAKDAR

OTTO

MEHMET BAYRAKDAR

Beyşehir'de doğdu (1952). İlkokulu köyünde, ortaokulu ve liseyi Beyşehir'de bitirdikten sonra, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (1973). Aynı yıl Sorbonne Üniversitesi'nde doktora yapmaya başladı ve felsefe doktoru ünvanınını aldı (1978). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi kürsüsünde araştırma görevlisi olarak göreve başladı (1979) ve doçent oldu (1985). Misafir öğretim üyesi sıfatıyla Georgetown Üniversitesi'nde (1986) ve ODTÜ Felsefe Bölümü'nde ders verdi (1985-1989). Ardından Profesör ünvanını aldı (1991). Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça dillerinde çok sayıda makalele ve kitabı yayımlandı. Makalelerinden bazıları Endonezyaca, Farsça ve çeşitli yerel Afrika dillerine çevrilmiştir. Basılmış başlıca eserleri şunlardır: *Du Coeur á Toi, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, İslam İbadet Fenomolojisi, The Islamic Roots of Modern Science, İslam Felsefesine Giriş, Din Felsefesine Giriş ve İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi.*

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

J. W. Draper, zamanında Batı'daki evrim karşıtı tartışmalara son vermek ve Darwin'i desteklemek için şöyle demiştir: "Çağımızda yeni olduğunu zannettiğimiz bazı fikirleri onların (Müslümanların) eserlerinde görmekle bazen hayrete düşmekteyiz. Bu cümledendir ki canlı varlıkların modern evrim ve gelişim doktrini, onların okullarında okutulup öğretiliyordu. Hatta onlar bu doktrini, cansız varlıklara ve minerallere bile teşmil etmekle onu bizden çok daha ileri götürüyorlardı.".[1] Draper'den bu aktarımı, günümüzde evrim kuramını ders kitaplarından çıkaranların, konuyu tekrar değerlendirmeleri için yaptık. Hristiyan akidesine taban tabana zıt olan evrim kuramına Hristiyanların karşı olmalarını anlıyoruz. Fakat Nasuhi Bilmen gibi dindar bir düşünürümüzün, evrim kuramının İslam'a bir aykırılığının olmadığını söylemesi önemlidir. Bugün Türkiye'de aşırı evrim karşıtlığı yapanların, özellikle ABD'deki Evangelistlerden beslendiklerini de burada ifade etmeliyiz.

Bu önsözde işaret etmemiz gereken önemli bir nokta, bazı Müslüman yazarların, Fârâbî'den Kınalızâde'ye birçok düşünürü evrimci gibi kabul etmelerine rağmen gerçekte onların evrimci olmadıkları hususudur. Biz de kitapta Kınalızâde'yi evrimci gibi anlattık. Bu filozoflarda ve bilginlerde evrim düşüncesi yoktur. Onlar, "Merâtibü'l-Vucûd" dedikleri varlığın, cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insan âlemi olarak tabakalaşmasından bahsederler. Her tabakanın kendi içerisinde bir ilk

[1] Draper, *History of the Conflict between Religion and Science*, New York 1898, s. 118.

türü ve son türü arasında bir gelişimi ve tekâmülü olduğunu söylerler. Takadan tabakaya geçişin, bir tabakanın son türünün evrimiyle bir sonraki tabakanın ilk türünün oluştuğunu söylemezler. Bunun için de ne Fârâbî'de, ne de Kınalızâde ve benzerlerinde evrim düşüncesi yoktur. Bu konuyla ilgili daha sonra yazdığımız makaleye bakılabilir.[2]

Sık sık sorulan ve istenen bu kitaba artık okuyucular rahatlıkla erişebileceklerdir. Son olarak OTTO Yayınevi yetkililerine kalbî teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Bayrakdar
İstanbul 2018

[2] M. Bayrakdar, "Kınalızâde Ali Efendi ve Evrim Fikri", *Uluslararası Kınalızâde Sempozyumu*, ed. A. S. Oktay, Isparta 2014, s. 31-37.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bugün insanın menşeini sadece maymunla açıklamaya çalışan bir evrim teorisi, artık büyük ölçüde modasını ve bilimselliğini yitirmiş bulunmaktadır. Fakat buna rağmen, evrenin genel bir evrim sonucu yaratıldığı fikri giderek güç kazanmaktadır. Günümüzde hızla ilerleyen ve moleküler biyoloji, genetik bilimi, astrofizik, bakteri bilimi ve kozmoloji gibi bilimler, bir taraftan hayatın ve insanın menşeini tesadüfe dayamak isteyen ve evrim konusunda bilimselliğin sınırlarını da aşarak işi ideolojiye döken Yeni-Darwincilerin, diğer taraftan da evrimin Tevrat ve İncil öğretilerine ters düştüğüne inanan ve bu temel gerekçeyle evrim teorisine inanılmaz gerekçelerle âdeta savaş açan Hıristiyanların düştükleri başarısızlıkları göstermektedir. Buna karşın, bu bilimler, evrenin varoluş biçimini daha makul bir evrim teorisiyle açıklama imkanı vermektedir.

Darwinizme, geçmişte olduğu gibi bugün de karşı çıkan Müslümanlar vardır. Ancak Darwinizm henüz yokken, bin yıl kadar önce çeşitli müslüman düşünürler, yukarıda ifade ettiğimiz makul bir evrimden söz etmişlerdir; ki, biz bunu "Evrimci Yaratılış Teorisi" adı altında ifade etmeye çalıştık. Çünkü Müslümanlar gerçekte âlemin yaratıcısı olarak Allah'ı kabul etmişlerdir; fakat yaratılış biçimini evrim şeklinde açıklamışlardır; bu anlayışı da, doğrudan Kur'an'daki yaratılışla ilgili çeşitli ayetlerin yorumuyla oluşturmuşlardır.

Darwinizmin ortaya çıkışıyla, bazı Müslümanlar ve bu arada bazı Batılı bilim adamları, bir yandan Kur'an'daki insanın ve evrenin yaratılışıyla ilgili kıssaları yeniden gözden geçirmişler, öte

yandan önceki müslüman düşünürlerin konuyla ilgili görüşlerini güncelleştirmişlerdir.

Elinizdeki bu eser, İslam medeniyetinde ortaya çıkan evrimci düşüncenin, güncel gelişmeleri de dikkate alan kısa bir tarihçesidir. Eserin birinci baskısı (İnsan Yayınları, no: 37, İstanbul 1987), çok kısa bir zaman içerisinde tükenmişti. Bu yüzden sürekli aranmaktaydı. Birkaç kez, yeniden basılmasını düşünmemize rağmen, bu işi ancak bugün gerçekleştirebildik. Eserin olduğu gibi yayımlanmasını istemiyorduk; çünkü eserin ilk baskısında çeşitli nedenlerden dolayı tashih yapılamamıştı. Bu yüzden de birçok basım ve ifade hataları vardı. Diğer taraftan, konu etrafında sürekli bilgi toplamaya devam ettiğimizden, bazı yeni bulguların da esere dahil edilmesinin yararlı olacağını düşünüyorduk.

Bu ikinci baskı için eser yeniden gözden geçirilerek tashih edildi. Eserin çeşitli bölümlerine yeni alt başlıklar eklendiği gibi, metin içerisinde gerekli görülen yerlere yeni cümleler ve paragraflar da ilave edildi. Buna bağlı olarak, kitabın ilki üç, ikincisi dört bölümden oluşan iki kısımdan oluşan bölümlemesi, eklemeler de göz önünde bulundurularak alt başlıklar içeren iki bölüm hâlinde yeniden düzenlendi ve 'kumûn' ve 'mesh' konularına ilişkin iki yeni bölüm, kitabın sonunda ek olarak verildi.

Kitabın tashihini yapan ve katkıda bulunan kıymetli meslektaşım Araştırma Görevlisi Eyüp Şahin, Dr. Müfit S. Saruhan ve Dr. Gürbüz Deniz Beyler'e en derin teşekkürlerimi sunmayı bir borç addederim.

Mehmet Bayrakdar
Ankara 2001

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Müslümanların yaratılışı düşünmeleri ne tesadüfi bir zihin çabası, ne de boş bir iştir. Yaratılışı düşünmek, müslümanın vasıflarından bir vasıf olduğu gibi, formel olmayan bir çeşit ibadettir de; çünkü Allah şöyle buyurmaktadır:

> Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, Sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru, derler (3/Âlu İmrân, 191).

Bazı Müslümanlar, içinde bulundukları çağın bilimsel gelişmelerini ve felsefi düşüncelerini aşarak, yaratılış konusunda çok ilginç ve orijinal fikirler ortaya atmışlardır. Onların bu fikirleri, elinizdeki kitabın konusunu teşkil etmektedir.

1. Geçmişe Uzanış

Bilimsel teorilerin kaderi, insanın kaderi gibi, çoğu kez karanlıktır. Bilimsel teorilerin kaderiyle insanın kaderi arasındaki tek fark, bilim tarihi iyi bilindiği takdirde, bilimsel teorilerin 'kaderinin' aydınlanabilir olmasıdır. Bugün yepyeni ve 'kadersiz' kabul edilen öyle teoriler vardır ki, aslında onlar, bir hayli eskidir; kökleri geçmişin derinliklerindedir. Bu tür teoriler, devirlerine göre çok erken doğmuşlardır, denebilir. Devirlerindeki hakim ve genel geçer dünya görüşünün, yani doğru kabul edilen bilimsel geleneklerin, dinî anlayışların, siyasi şartların ve felsefi akımların tesiriyle fazla dallanıp budaklanamamış ve cılız bir hayat sürmek zorunda kalarak kitlelere malolamamışlardır; ancak bu eski teoriler, uygun zaman ve zemin bulabildiklerinde, yani kendilerini kabul edebilecek bir dünya görüşü oluştuğun-

da, 'kaderin' cilvesinden kurtulabilmişler ve yepyeni teorilermiş gibi, yeniden çiçeklenmişlerdir. Böyle, 'kaderli' teorilerden biri de, evrim teorisidir.

1859 yılı, Darwin'in, *The Origin of Species* (Türlerin Menşei), adlı kitabının yayımlandığı tarihtir. İşte bu tarihten itibaren, bu kitap çerçevesinde sunulan ve genel biyolojik evrim teorisi veya Darwinizm adıyla anılan bir teori, yeniymişçesine ortada dolaşmaya ve birçok kimse tarafından, düşünce tarihinde eşsiz bir devrim olarak değerlendirilmeye başlandı. Birçok kimse de, bu teoriyi, eşsiz bir saçmalık olarak kabul ediyordu; fakat bazı farkları dikkate almamak şartıyla, bu teoriyi aslında Lamarck'ın, 1809 yılında yayımladığı, *La Philosophie Zoologique* (Zoolojik Felsefe) adlı kitapta bulmak mümkündür. Aynı şekilde, Lamarck'ın zikredilen bu eseri çerçevesinde, sunduğu evrim teorisinin özünü de, Linnaeus'un 1735 yılında yayımladığı, *Systema Naturae* (Tabiat Sistemi) adını verdiği eserinde görmek pekala mümkündür.

Evrimci sayılabilecek bazı bilim adamlarını zikretmeksizin, zaman içinde geriye gidecek olursak ve sözgelimi, yolumuz İbn Haldûn'a, Mevlânâ'ya, İbn Tufeyl'e, İhvânu's-Safâ, Bîrûnî'ye, İbn Miskeveyh'e, Câhız'a ve nihayet Nazzâm'a uğrarsa, bütün bu müslüman düşünür ve bilim adamlarında, şu veya bu şekilde, bir evrim teorisi olduğunu, hayranlıkla görürüz. Nazzâm, Câhız ve Bîrûnî'de, Lamarckizm ve Darwinizmden geri kalmayan, sistematik ve bütünüyle kozmolojik ve biyolojik bir evrim teorisinin varlığının yanı sıra, özellikle de İhvânu's-Safâ ve İbn Miskeveyh ile, ilk defa sosyal ve psikolojik evrim teorisinin temelleri atılmıştır. Böylece Darwin'in, düşünce tarihinde devrim yaratan ilk evrimci değil, ancak son evrimcilerden biri olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Eğer Darwin'in evrimci fikirleri, yeniymişçesine kabul görmüşse, bunun sebebi, bu fikirlerin bütünüyle yeni oluşu değil, Darwin'in yaşadığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bu fikirlerin ilk defa kitlelere malolabilmesi ve o zamanki dünya görüşünün bu tür fikirleri büyük çapta kabul ve tartışma konusu edebilecek kadar değişmiş olmasıdır. Gerek müslüman evrimcilerin içinde bulundukları ortam ve dünya görüşü, gerekse Darwin'den önceki Batılı evrimcilerin içinde bulundukları ortam ve dünya gö-

rüşü, henüz onların evrimci fikirlerinin yayılmasına bilimsel ve felsefi açıdan müsait değildi. Halbuki Darwin, yıllar içinde süregelen her alandaki daimi değişmelerin zirveye ulaşarak meydana getirdiği farklı bir dünya görüşü içinde evrimden söz ediyordu. Hatta diyebiliriz ki, Darwin devri Batı toplumu, özellikle de Anglo-Sakson toplumu, Darwinizmin öngöreceği ve kendisini de materyalist ve mekanist olarak karakterize edecek olan bir hayat felsefesini, âdeta önceden yaşar durumdaydı. Şöyle ki, her şeyden önce, Batı, Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan Kilise-bilim çatışmasında, daima bilimin Kilise'ye galip gelmesi sonucu, dinî ve siyasi laikliğin yanında, bilimsel bir laiklik anlayışı kazanmıştı ve XIX. yüzyılda Kilise'nin teolojik bilim anlayışından tamamen kurtulmuştu. Toplum, Kilise'nin uzaktan yakından bilimsel verilerle ilgisi olmayan kararlarının arkasından değil, salt bilimsel araştırmaların ve teorilerin peşinden koşuyordu. İkinci ve daha önemli bir husus da şudur: Batı, sınıf ve hayat kavgası düsturuna dayanan sosyal, siyasi ve iktisadi bir hayat tarzı içinde bulunuyordu; bu ise, Darwinizmin 'doğal seleksiyon' düsturuyla bir ayniyet arz etmektedir. Bu sosyal, siyasi ve iktisadi hayat kavgasının karakterlerini, bir yandan Ricardo (1772-1823) ve Malthus'un (1776-1834) temellendirdikleri liberal kapitalizm, diğer yandan buna bir alternatif olarak geliştirilen ve öncülüğünü Proudhon'un (1808-1865) yaptığı sosyalizm çiziyordu. Birincisi, sosyal, siyasi ve iktisadi bakımdan kuvvetlinin zayıfı ezmesini doğal bularak, daima kuvvetliye hayat hakkı tanıyor; ikincisi ise, bunun tam tersi bir hayat kavgasını yeğliyor, zayıfın kuvvetliyi ezmesini doğal buluyordu.

Nitekim Aristo'nun doğa bilimleriyle ilgili düşüncesi üzerine çalışmalarıyla ünlü Marquat bu hususu şöyle ifade eder:

> Aristo, başka hiçbir açıklama biçimi bulamadığı bazı olayların izahı için, spontane oluşumu kabul ettiği ölçüde yeryüzünde hayatın menşei ile meşgul olmuştur. Aristo, canlı türlerinin mümkün transformasyonuyla ilgili hiçbir fikre sahip değildir.[1]

Aynı şekilde, Darwin'in dönemindeki bilim anlayışı da, Darwinizmin kitlelerce benimsenmesinde etkili olmuştur; çünkü o dönemin bilim anlayışı genelde pozitivizm idi. Bu anlayışa göre bi-

[1] Bkz. Marquat, *Aristote Naturaliste*, Paris 1932, s. 113.

lim, tabiat olaylarının 'nasıllıklarının', yani sadece nicelik ve niteliklerinin, gözlem ve deneye dayanan tespitinden ibaretti; bilimin konusu artık bu tür olayların 'niçinlikleri', yani sebepleriyle uğraşmak değildi. Bu tür bir bilim anlayışı, katılığına rağmen, deneye dayanmayan, sadece çıplak gözleme dayanan Darwinizmi bilimsel kabul edebiliyordu. Ayrıca Darwin'in biyolojik evrim teorisinde, Mendel'in kalıtım kanunlarını kullanması ve onlardan yararlanması, fikirlerine bilimsellik rengi verdi ve yayılmasında büyük rol oynadı. İşte bütün bu uygun şartlar, Darwinizmin kısa zamanda yayılmasına ve kitlelere malolmasına neden oldu. Böylece de, evrim teorisinin uzun geçmişinden haberdar olmayan kimselerde Darwinizm, yepyeni bir şey etkisi yarattı.

Evrim teorisi, bilim tarihinde yeni görünümlü eski teorilerin tek örneği değildir; bunun az sayılmayacak oranda başka örnekleri de vardır. Söz gelimi, Copernicus ve Galileo'ye atfedilen heliosentrik (güneş merkezli) sistem, aslında bir Sisamlı Aristarchus, bir Ebû Sa'îd es-Siczî kadar eskidir. Fakat bu bilimsel sistem, Aristo ve Batlamyus'un kozmolojileri ve mutlak doğru olarak kabul edilen jeosentrik (yer merkezli) sistemlerinin etkisiyle, özellikle Galileo'nun, bedelini kanıyla ödeyerek yarattığı uygun bir dünya görüşü oluşuncaya kadar kitlelere malolamamıştı. Bu şekilde, Galileo ile kitlelere malolan bu heliosentrik sistem, sanki ilk defa onunla ortaya atılmışçasına ona maledilir oldu.

Bugün hâlâ, dünyanın her yerinde Lamarckizm, Darwinizm ve Yeni-Darwinizm şeklindeki evrim teorileri üzerine tartışmalar devam ederken, müslüman evrimcilerin evrim teorilerinin de bilinmesi, bilim tarihi açısından bir zaruret hâline gelmiştir, kanaatindeyiz. Müslüman bilim adamlarının evrim konusundaki fikirlerini bilmek, bize sadece İslam bilim tarihinin ne kadar zengin olduğunu göstermekle kalmayacak, aynı zamanda, bu fikirlerin bugünkü kozmolojik çalışmalara ışık tutabilecek kadar değerli olduklarını da gösterecektir. Çünkü, müslüman evrimcilerin fikirleri, bazı yönlerden Lamarckizm ve Darwinizmden daha bilimsel, daha sistematik ve daha tutarlı olduğu gibi, bilimsel gözlemlerin yanında, Kur'an'ın tabiat ve insan tarihiyle ilgili ezelî gerçeklerine de dayandıkları için, çok daha idealdirler. Tabiat ve insanın menşei ve oluşumu hakkında müslüman evrimcilerin vardıkları neticeler daha gerçekçidir.

Lamarckizm ve Darwinizm gibi evrimci teorilerin kökenlerine ilişkin tartışmaların başladığı son dönemlerde, bazı araştırmacılar, evrim teorisinin kökenlerini, belgelere dayanmayan ve bilimsel olmayan bazı varsayımlarla, Thales, Empedocle, Anaximandre gibi, Sokrat öncesi filozoflarla Aristo'ya kadar götürmek istemektedirler.[2] Örneğin, Thales'de evrim teorisini görmek isteyenler, onun "Her şeyin aslı sudur." cümlesine dayanmaktadırlar. Her ne kadar Thales bu cümlesiyle, her şeyin aslının 'su' olduğunu söylüyorsa da, onun bu cümlesinde, suyun hangi anlamda ve nasıl bir 'asıl' olduğu hususu belli olmadığı gibi, her şeyin sudan, bir evrim süreci sonucu çıktığını gösterir hiçbir ipucu da yoktur. Sokrat öncesi filozof ve fizikçileri meşgul eden belli başlı meselelerden birinin, tabiatın ilk unsurunun ne olduğunun araştırılması olduğu düşünüldüğünde, Thales'in bu sözle ne kastettiği kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Thales, bu sözüyle, suyun, tabiatın asli unsuru olduğunu vurgulamaktan başka bir şey kastetmemiş olsa gerekir. Aynı şekilde, Anaximandre da, "İnsan, balıktan çıkmıştır." cümlesinden ve yine ona atfedilen, hayvanların sudan çıktığı şeklindeki görüşünden dolayı, evrimci bir düşünür olarak nitelenmiştir. Anaximandre'ın eski mitolojilerden aldığı bilinen bu sözünden, onun gerçek mânâda bir evrimci olabileceği düşüncesini çıkarmak, oldukça güçtür.

Aristo'nun, ğişme veya oluş'la ilgili felsefi teorisiyle, hayvanların sınıflandırılması hakkındaki görüşü, bazı araştırmacılar tarafından, onun da bir evrimci sanılmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi Aristo, İyonyalı filozoflar ve Eflatun'u (Plato) müteakiben, tabiatı, yani onun tabiriyle altı âlemi'ni, oluş ve yok oluşun konusu kabul ederek bu âlemde silsilevi bir değişme olduğunu savunur. Değişim, potansiyellikten (*bi'l-kuvve*) aktüelliğe (*bi'l-fiil*) doğru bir hareketliliktir. Bu hareketlilik ve değişme, varlıkta büyüme ve gelişmeyi öngörse bile, bu, aslâ bir evrim süreci

[2] Anaximandre'ın evrimci sayılması hakkında bkz. Charles R. Eastman, *Le Premier des Preurseurs de Darwin, Extrait de la Revue Scientifique*, 24 Juin 1905, s. 10-11; Anaximandre'la birlikte Empedocle ve Thales gibi, Sokrat öncesi filozoflar ve St. Gregoire de Nyss, St. Augustin gibi Kilise babalarının evrimci sayılmaları hakkında bkz. J. Carles, *Le Transformisme*, Que Sais-Je serisi, no: 502, PUF., Paris 1970, s. 10 vd.; J. Rostand, *L'Evolution des Especes, L'Histoire des Idees Transformistes*, Hachette, Paris 1932, s. 7-17; Aristo'nun evrimci sayılması hakkında bkz. "Evolutionnisme", *G. Larousse*, IV. 833-834; T. Duralı, "Metinler Işığında Aristoteles'in Canlıyla ve Canlının Evrimiyle İlgili Düşünceleri Problematik Yaklaşım", *Felsefe Arşivi* (1984), sayı: 24, s. 300-305.

değildir. Bu sebeple, Aristo'nun ontolojik değişme teorisine dayanarak, onu evrimci kabul etmek isteyenlere karşı, Callingwood haklı olarak şöyle der:

> İyonyalılar ve Eflatun için olduğu gibi, Aristo için de, tabiat dünyası, kendi kendine hareket eden bir dünyadır... Böyle bir tabiat, hareket, büyüme ve değişmeden ibarettir. Bu hareket, bir gelişmedir; değişme, içinde her biri kendisinden sonrakinin potansiyeli olarak bulunduğu a, b, y,... şekilleri alması tarzında vuku bulmaktadır; fakat bu, bizim evrim olarak adlandırdığımız şey değildir; çünkü, Aristo'ya göre, değişmenin çeşitleri ve yapısı, tabiat dünyasında ezelî bir tekrar olarak görünür ve bu tekrarın içerikleri, birbirleriyle zamansal değil, mantıki olarak bağlıdırlar.[3]

Aristo, *Historia Animalium* adlı, ona ait olduğu kesinlikle kanıtlanamamış bir eserinde, canlıların sınıflaması ve derecelenmelerinden (*scala naturea*), hayvanların üremelerinden ve çocuğun embriyolojik gelişiminden bahseder.[4] Fakat söz konusu eser, gerçekten Aristo'ya ait olsa bile, bütün bu fikirler, bize, ne türlerin kökenini açıklar, ne de evrimlerini.

Hatta, Clagett'ın dediğine bakılırsa, canlıların evrimci tabiatı hakkındaki spekülatif tahminin kendisine atfedildiği Anaximandre'ın düşüncesi, Aristo tarafından reddedilmiştir.[5] Aristo gerçekten evrimci bir düşünür olsaydı, herhalde, Anaximandre'da olduğu zannedilen evrimi reddetmezdi. Kaldı ki, o, *Metafizik* adlı eserinde, evrim düşüncesine tamamen zıt olan, türlerin sabitliğini kabul etmektedir. Bizce, ne Sokrat öncesi filozoflarda, ne Eflatun'da, ne de Aristo'da, şöyle veya böyle bir evrim teorisinin kökenlerini bulmak mümkündür.

Modern anlamda bir evrim fikri, ilk defa Nazzâm (ö. 835/845) tarafından ortaya atılmıştır. Nazzâm, evrimci bir yaklaşımla kainatın oluşumunu ve varlık türlerinin kökenlerini açıklamıştır. Bu yüzden, onun evrim teorisi, genel karakteri itibarıyla, kozmolojik bir evrim teorisidir. Nazzâm'ın meşhur talebesi ve ilk müslüman zoologlardan olan Câhız (776-869), hocasının evrimci fikirlerinden hareketle, canlılar âlemi, özellikle hayvanlar âlemi hak-

[3] R.C. Collingwood, *The Idea of Nature*, Oxford 1954, s. 82.
[4] Ünlü Aristo araştırmacısı W.D. Ross, *Historia Animalium*'un, büyük ölçüde, Aristo'ya ait olmayan fikirler içerdiğini ve X. bölümünün ona ait olmadığını söyleyerek, eser hakkındaki şüphelerini belirtmiştir. Bkz. W.D. Ross, *Aristotle*, London t.y. (2. baskı), s. 193.
[5] M. Clagett, *Greek Science in Antiquity*, Collier Books, New York 1976, s. 53.

kında yaptığı özel incelemelerine dayanarak canlıların evrimiyle ilgili çok ilginç fikirler ileri sürmüştür. Bu bakımdan Câhız'a genel ve sistematik biyolojik evrim teorisinin ilk kurucusu olarak bakabiliriz.[6] Aralarında bazı farklar olmasına rağmen, Câhız'ın biyolojik evrim teorisi, birçok yönden Darwinizme benzer.

Nazzâm ve Câhız'dan sonra, önemli müslüman evrimciler XI. yüzyılın başında ortaya çıkmışlardır. Bunlar İhvânu's-Safâ (kuruluş 983), İbn Miskeveyh (970-1035), Bîrûnî (973-1051) ve İbn Heysem'dir (965-1039). İbn Miskeveyh ve İhvânu's-Safâ'yla, İslam kültüründeki evrimci düşünce, alan ve konu bakımından en geniş hudutlara ulaşırken, Bîrûnî ile de, zirveye çıkmıştır. İbn Miskeveyh, insanın ruhen ve zihnen evrimleştiğine ilk defa dikkat çekerek, bir çeşit psikolojik evrimden bahsederken, İhvânu's-Safâ da cemiyetlerin sosyal evriminden söz etmiştir. Bîrûnî, suni seçim (*artifical selection*) yoluyla canlıların evrimini savunarak, sadece genel biyolojik evrim teorisine bir katkıda bulunmamış, aynı zamanda, jeolojik ve kimyasal evrimlerden de söz etmiştir.

Daha sonraki yüzyıllarda evrim teorisini benimseyen bazı müslüman düşünür ve bilim adamları ortaya çıkmışsa da, İbn Tufeyl ve Mevlânâ gibi kimseler dışta bırakılacak olursa, onların İslam kültüründeki evrim teorisi geleneğine katkıları olmamış; yalnızca eskilerin görüşlerini az çok farklarla tekrar etme yoluna gitmişlerdir. Meşhur fizikçi Hâzinî (1103-1180) ve meşhur filozof ve tabip İbn Tufeyl (1100-1183), XII. yüzyılın evrimcileri arasındadır.

İbn Arabî (1165-1240) ve Mevlânâ (1207-1273) gibi mutasavvıflar, Nâsıruddîn et-Tûsî (1201-1274) gibi filozoflar, Irâkî gibi kimyacılar ve Kazvînî (1203-1283) gibi kozmoğrafyacılar da, XIII. yüzyılın önemli evrimcileri olarak zikredilebilir. Bunlardan özellikle Mevlânâ, özümleme yoluyla canlı ve cansızların evriminden ilk defa söz etmiş olmakla dikkat çekicidir.

XIV. yüzyılda, evrimden bahseden düşünürler arasında, mutasavvıflardan Şebistârî (1250-1321) ve İbn Turka el-İsfehânî'yi, tarihçi ve sosyologlardan da İbn Haldûn'u (1332-1406) görüyoruz.

[6] M. Bayrakdar, "Al-Jāhız and the Rise of Biological Evolutionism", *The Islamic Quarterly* XXVII (1983), sayı: 3, s. 149-155.

Meşhur Osmanlı ahlakçısı Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve meşhur İranlı filozof Molla Sadrâ Şîrâzî (1510-1640) ise, XVI. yüzyılda, evrimci görüşü benimseyenler arasındadır. Abdulkâdir Bîdîl (ö. 1715) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1772) XVIII. yüzyılda ve nihayet Muhammed İkbâl (1873-1938) XX. yüzyılda, daha çok mutasavvıfların anladığı mânâda, gelenekçi bir evrim teorisi taraftarı olarak görünmektedirler.

Buraya kadar söylediklerimizden anlaşılacağı gibi, gerçek mânâda bir evrim düşüncesi, ilk defa IX. yüzyılda İslam kültüründe doğmuş ve müteakip yıllarda geliştirilerek çeşitli şekiller almıştır. Hatta, ileride göreceğimiz gibi, Batı kültüründe evrimci düşüncenin doğuşunun sebebi de, İslam kültüründeki bu evrim düşüncesidir.

2. İslam Dünyasına Darwinizmin Girişi

Darwinizm, XIX. yüzyılın ortalarına doğru tesirini İslam ülkelerinde göstermeye başlamıştır. Birçok İslam düşünürü, şu veya bu şekilde Darwinizmden etkilenmiş; Batı'dan çevirilen veya telif edilen eserlerle, onu savunmaya ve yaymaya başlamıştır. Darwinizme taraftar olanlarla karşı olanlar arasında tartışmalar başlamıştı. Hatta Darwinizmin ne olup olmadığı Sultan II. Abdulhamid Han'ı bile meşgul etmiş; bunun üzerine, devrin tanınmış Suriyeli alimi ve Reşid Rızâ'nın da hocası olan Şeyh Huseyn el-Cisr'den (1845-1909), bu konudaki düşüncelerini sormuştur. O da, Sultan'a ithaf ettiği ve *er-Risāle el-Ḥamīdiyye* adıyla 1889'da kaleme aldığı eserinde bu konuyla ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.

Darwinizmden etkilenenleri ve ona karşı müspet tavır alanları çeşitli sınıflara ayırmak mümkündür.

1. Darwinizmi tamamen doğru ve kesin bir bilimsel gerçek olarak kabul eden materyalist ve ateist kimseler. Bunların ilki, *Dağarcık* dergisindeki yazılarıyla Ahmet Mithat'tır (1844-1912). Ahmet Mithat, ihtiyarlık yıllarında İslam'a tekrar yönelerek, gençlik yıllarındaki fikirlerinden vazgeçmiştir. Aynı devirde Darwinizmin ateşli savunucusu olarak, Bahâ Tevfik (1881-1914) ve onun takipçilerini görüyoruz; ki, bunlardan bazıları Âsâf Nef'î, Dr. Subhi Ethem, Dr. Ethem Nejat ve Hüseyin Cahit (Yalçın)'dır. Beşir Fuad'ı da bu sınıfa dahil edebiliriz.

2. Dinsiz ve materyalist olmamakla birlikte, yaratılış konusunda dinî öğretilere ve diğer bilimsel teorilere kulak asmaksızın evrimi benimsemiş kimseler. Bunlardan, Bedî Nûri (1875-1913), Memdûh Süleyman, Naci Fikret (1891-1945), Âkil Muhtar Özden (1877-1949) ve Satı Bey gibi kimseleri sayabiliriz.

3. Darwinizm gibi özel mânâdaki bir evrim teorisini şüpheyle karşılayan ve hatta eleştiren, fakat genel olarak bir evrimin (tekamül) olabileceğini kabul edenler. Bunların tipik örneğini Ömer Nasuhi Bilmen temsil eder. O, *Muvazzah İlm-i Kelâm* adlı eserinde, genelde, aklen bir evrim teorisini kabul etmekle birlikte, Darwinizmi bir akli faraziyedir, diye eleştirir. Hatta Darwinizmi, aslında materyalist ve ateist olan kimselerin, kendi ideolojileri doğrultusunda, bizzat Darwin'in kendinden bile daha çok, materyalist bir tutumla, kasıtlı bir şekilde sunduklarını da vurgular.

Ömer Nasuhi Bilmen şöyle der:

> Filvâki, kâinatta bir tekâmül kanununun mevcudiyeti kabul edilebilir. Fakat muahazeye şâyân olan cihet, bu konunun yanlış telâkki olunması, yanlış tefsîre uğratılmasıdır; Sâni'-i Hâkim'i isbata delâlet eden böyle bir kanunun, Sâni'i inkârı delil ittihaz edilmesidir.
>
> (...) İşte bunun içindir ki, tekâmül nazariyesi –birtakım maddeperest eşhâsın telâkki ettikleri tarzı itibariyle– bugün sâbık kıymetini gâib etmiş, bunun mücerret faraziyâttan ibaret olduğu anlaşılmıştır.
>
> Şunu da söyleyelim ki; nebâtât ve hayvânâtın ve hatta insanların, tekâmül tarikıyla vücuda gelmiş olmaları, aklen câizdir. Fahr-ı Âlem Hazretleri dilediği mahlûkunu bir nevî müstakil olarak yaratabileceği gibi, bitariki tedriç de vücuda getirebilir; bunda istib'ad olunacak bir cihet yoktur...[7]

Ayrıca, Ö.N. Bilmen, dinlerin de evrim geçirdiğini kabul etmektedir ve bu evrimin, dinlerin esasında değil, fürûunda, sosyal ve ahlaki konuları ilgilendiren hükümlerinde olduğunu söylemektedir:

> Şüphe yok ki, edyân-ı ilâhiyye, usûl-i itikâdiyede müttakid olduğundan bu nokta-i nazardan bunlarda tekâmül vuku'u mu-

[7] Ö.N. Bilmem, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitâbevi Yayınları, no: 1, Yeni Matbaa, İstanbul 1959 (3. baskı), s. 145-146.

tasavver değildir. Fakat, şerâyi' ahkâm-ı amaliye itibariyle, bir nev-i tekâmül mevcuttur.

Şöyle ki; peygamberân-i izâmdan bir kısmının tebliğ etmiş olduğu ahkâm-ı şer'iyye bi'n-nisbe mahdûd olduğu hâlde, diğer kısmın tebliğatı birçok ahkâm-ı şer'iyyeyi hâvî bulunmuştur. Bu tebliğdeki tefâvüt ise, bizzarure, zaman ve mekânın tebeddülünden ve ümmetlerin derecesi kabiliyet ve idrâkindeki tefâvütten münbaistir. İşte, edyân-ı ilâhiyye ancak bu cihetle birbirinden temâyüz etmiş, bu itibarla aralarında bir tekâmül vücuda gelmiştir.[8]

4. Darwinizmi olduğu gibi kabul etmemekle birlikte, onu tamamen reddetmeyen, hatta birçok ayet ve hadisi bu yönde te'vile çalışanlar. Bunların ilki, Hindli alimlerden Seyyid Ahmed Han'dır (1817-1898). O, XIX. yüzyılın birçok bilimsel teorisiyle Kur'an'ın ters düşmediğini göstermek için, çeşitli yorumlara girişmiştir. Özellikle, Darwinizmle ayetleri uyuşturma çabası, *Ḫalḳu'l-insān* ve *Tefsīru'l-ḳur'ān* adlı eserlerinde sıkça görülen bir husustur. Aynı yolu, Muhammed Abduh, yukarıda adını andığımız Huseyn el-Cisr, Muhammed Hamidullâh ve Süleyman Ateş de izlemiştir.[9] Örneğin, Abduh'un, *Risāletu't-tevḥîd*'inde sözünü ettiği dinlerin evrimi konusunda, sosyal Darwinizmin izlerini bulmak mümkündür.[10]

3. İslam Kültüründeki Evrim Teorisi Üzerine Modern Çalışmaların Başlaması

Fr. Dieterici'nin, evrim konusunda Darwin'in fikirleriyle İhvânu's-Safâ'nınkiler arasındaki paralelliğe, 1878'de yayımlanan *Der Darwinismus im X und XIX. Jahrhundert* adlı eseriyle ilk defa dikkat çekmesinden sonra, Batı'da ve İslam dünyasında, İslam'daki evrim teorisi geleneği üzerine bazı çalışmaların yapıldığını görüyoruz.[11]

[8] Bilmem, *age.*, s. 38-39.
[9] Huseyn el-Cisr, *el-Risāle el-Ḥamīdiyye,* Beyrut 1889; Muhammed Abduh, *Tefsīru'l-menār*, II. 483 vd.; *el-Menār*, VIII. 929-930; IX. 54-56; Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD* XX (1970); M. Hamidullâh, "Ḫalḳ'ul-kā'ināt ve aṣl'ul-envā' ḥasebe'l-ḳur'ān ve'l-mufekkirīni'l-islāmiyyīn", *Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
[10] M. Abduh, *Risāletu't-tevḥīd*, Kahire 1315, 14. bölüm.
[11] Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: T.I. Raunow, *Wielikije Uczenyje Usbecistana (IX-XI bb.),* Ousphan, Taşkent 1943; yazar, 63. sayfada, Bîrûnî'nin evrim fikri üzerinde durur. J.Z. Wilczynski, "On the Presumed Darwinism of Al-Baruni Eight Hundred Years Before Darwin", *ISIS* (1959), sayı: 50, s. 459-466; E. Wiedemann, "Darwinistisches bei Gāhız", *SPMSE*

Bu konuda İslam dünyasında ilk çalışma yapanların başında Hindli alim Şiblî Nu'mânî (1857-1914) gelir. O, Mevlânâ'nın hayatı ve düşünceleriyle ilgili *Sevānih-i Mevlānā Rūmī* adlı eserinde Mevlânâ'yı ve *'İlmu'l-kelām* adlı eserinde de İbn Miskeveyh'i, Darwin'in öncüleri saymıştır. Onu daha sonra, orijinal araştırmalar yaparak değil, daha çok Nu'mânî'nin ve oryantalistlerin çalışmalarına dayanarak, müslüman evrimcilerden kısa notlar hâlinde bahseden, Emîr Ali, Muhammed İkbâl, İzmirli İsmail Hakkı, Mahmûd Akkâd gibi kimseler takip etmiştir.[12]

İslam'daki evrimci yaratılış teorisinin etkisinde kalan düşünür ve alimler de olmuştur. Bunlardan bazıları, M. İkbâl, E. Hamdi Yazır ve hatta Ö. N. Bilmen'dir. Bu kimseler, Müslümanların evrim teorisini daha ideal bularak, Darwinizme tercih etmişler; dolayısıyla, kainatta bir çeşit kozmolojik ve biyolojik; toplumda ise, bir çeşit dinî ve sosyal evrimin inkar edilemeyeceği görüşüne varmışlardır.[13]

4. Kitap Hakkında

Bu kitabın yazılmasının esas sebebi, her şeyden önce, cemiyetimiz de dahil, dünyanın her yerinde hâlâ Darwinizm olarak bilinen biyolojik evrim teorisi tartışılırken, okuyucunun büyük kesiminin bilmediğini farz ettiğimiz müslüman bilim adamları ve düşünürlerinin evrimle ilgili fikirlerini, kendi eserlerine bizzat müracaat ederek derli toplu bir şekilde sunmak ve tanıtmaktır.

Kitap, esas olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, üç bölümü içermektedir; birinci bölümde, çeşitli evrim teorilerine az çok orijinal bir katkıda bulunan Müslümanların ve görüşlerinin tanıtılması ve yorumlanması yapılırken; ikinci bölümde, ikinci derecede önemi haiz bazı düşünürlerin eserlerinden, sadece ilgili kısımlar nakledilmekle yetinilmiştir. Aslında, gerek birinci ve gerekse ikinci bölümlerde, özel olarak kendilerine yer ayırmadığımız Nâsıruddîn et-Tûsî, İbn Arabî,

47 (1915); Y. Marquet, *La Philosophie des Ihwān al-Safā*, Alger 1973.

[12] M. İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1971, s. 121, 133-134, 138, 142, 186; İ.İ. Hakkı, *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*, sadeleştiren S. H. Bolay, DİB Yayını, 1973, s. 35-38; Mahmûd Akkâd, *el-İnsān fī'l-ḳur'ān*, Beyrut 1969, s. 91-100; Syed Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, London 1952 (6. baskı), s. 424.

[13] İkbâl, *age.*, s. 106-109, 120-121; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1960 (2. baskı), V. 3432-3435; VIII. 5495-5499; Bilmen, *age.*, s. 38-39, 145-146.

Zekeriyyâ el-Kazvînî, İbn Heysem, el-Hâzinî, Nizâm-ı Ârûzî, Abdulkâdir Bîdîl, Turka el-İsfehânî ve hatta Şebistârî, Molla Sadrâ Şîrâzî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi, evrimden az çok, şu veya bu şekilde söz eden birçok düşünür vardır. Fakat bu düşünürlerde, evrimle ilgili hiçbir yenilik olmadığı gibi, özellikle Yeni-Eflatunculuk ve İşrakilik gibi felsefi görüşlerle öylesine karıştırılmış evrimci düşünce kırıntılarına rastlanıyor ki, bunları gerçekten evrimci görüş olarak değerlendirmek, bir zorlamadan öteye geçemez. Bunun için, onlara ayrı yer ayırmak mümkün olmamıştır.

Kendilerine özel olarak yer verdiğimiz düşünür ve bilim adamlarının evrim hakkındaki görüşlerini anlatmadan önce, okuyucu tarafından daha az tanındığına kanaat getirdiklerimizin, çok kısa hayat hikayeleriyle işe başladık. Üçüncü bölümde ise, İslam kültüründeki evrimci yaratılış teorisinin duraklaması ve bunun sebepleri üzerinde durmaya çalıştık.

İkinci kısma gelince; bu kısım dört bölüm ihtiva etmektedir. Birinci bölümde, Müslümanların ortaya attıkları evrimci yaratılış teorisinin genel doktrinal bir tanımını yapmaya çalıştık. İkinci bölümde ise, bu evrim teorisinin, Lamarckizm ve Darwinizm ile bir mukayesesini yapmayı denedik. Üçüncü bölümde, İslam'daki evrimci yaratılış teorisinin Lamarckizm ve Darwinizm üzerindeki mümkün tesirlerini göstermeye çalıştık. Dördüncü bölümde de, Müslümanların evrim teorisi hakkında, bizden öncekilerin lehte ve aleyhte söylediklerini toplayarak, bilimsel bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Son olarak, okunuş ve yazılış kolaylığı sağlamak amacıyla, özellikle çok kullanılan Arapça veya Arapçalaştırılmış özel isimlerle, zaruret olmadıkça Osmanlıca, Arapça ve Farsça deyimleri ve sözcükleri, bugünkü Türkçe telaffuza uygun olarak, harfi tarifsiz ve transkripsiyonsuz kullandığımızı da ifade edelim.[14]

Allah size ve bize anlayış kolaylığı versin; tevfik O'ndandır.

Mehmet Bayrakdar
Ankara 1986

[14] Kitabın elinizdeki ikinci bakısında Arapça ibareler ve kitap isimleri transkribe edilmiştir (kitâbiyât)

KAYNAKLAR

Abduh, M., *Risāletu't-tevḥīd*, Kahire 1315.
Abrahamov, B., *İbn İbrāhīm Argument from Design*, Oriens 29-30, 1986
Akkâd, Mahmûd, *el-İnsān fī'l-ḳur'āni'l-kerīm*, Dâru'l-hilâl, Kahire, t.y.
Akseki, A.H., "Âdem" maddesi, *İslâm Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1940.
Ali, Syed Ameer, *The Spirit of Islam*, London 1952 (6. baskı).
Aptowitzer, W., "Arabisch-Jüdische Schöpfungstheorien", *Hebrew Union College Annual* VI (1929).
Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD* XX (1970)
Badawi, A., *Histoire de la Philosophie en Islam*, J. Vrin, Paris 1972.
Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fıraḳ*, neşr. M. Bedr, Kahire 1328.
Bayrakdar, M., "Al-Jāhız and the Rise of Biological Evolutionism", *The Islamic Quarterly* XXVII (1983), sayı: 3.
Bilmem, Ö.N., *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitâbevi Yayınları, no: 1, Yeni Matbaa, İstanbul 1959 (3. baskı).
Bîrûnî, *Kitābu taḥḳīḳ mā li'l-Hind*, neşr. E.C. Sachau, London 1887.
______, *Kitābu'l-cemāhir fī ma'rifeti'l-cevāhir*, Haydarâbâd 1935.
______, *Taḥdīdu nihāyāti'l-amākin li taṣḥīḥi mesāfāti'l-mesākīn*, neşr. P. Boljakoff, Kahire 1962.
______, *The Chronology of Ancient Nations*, İngilizce çev. E.C. Sachau, London 1879.
Boilot, J., "L'Oeuvre d'al-Biruni, Essai Bibliographique", *Melanges* XI (1965).
Browne, E.G., *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
Bucaille, Maurice, *İnsanın Kökeni Nedir*, çev. A. Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1988 (2. Baskı).
Buhârî, *eṣ-Ṣaḥīḥ*, neşr. M.L. Krehl ve Th. W. Juynboll, Leiden 1863.

______, *eṣ-Ṣaḥīḥ*, L. Krehl, Leiden 1908.

Câhız, *el-Beyān ve't-tıbyān,* neşr. Abdusselâm Hârûn, Kahire 1948-50.

______, "Hucecu'n-nubuvve", *Mecmuʿātu resā'ili'l-Cāḥıẓ*, neşr. Abdusselâm Hârûn, Kahire 1979.

______, *Kitābu'l-ḥayavān*, neşr. A.M. Hârûn, Kahire 1909.

______, *Kitābu'l-ḥayavān*, neşr. Abdusselâm Hârûn, Kahire 1945.

______, *Kitābu't-terbīʿ ve't-tedvīr,* neşr. Ch. Pellat, Şam 1955.

______, *Ẕemmu'l-kuttāb*, Fransızca çev. Ch. Pellat, Hespéris, 1956.

Carles, J., *Le Transformisme*, Que Sais-Je serisi, no: 502, PUF., Paris 1970.

Cassier, E., *The Problem of Knowledge*, İngilizce çev. W.H. Woglom ve Ch. W. Hendel, Yale University Press, New Haven 1950.

Cevherî, *eṣ-Ṣiḥāḥ*, Kahire 1292.

Cisr, Huseyn, *el-Risāle el-Ḥamīdiyye,* Beyrut 1889.

Clagett, M., *Greek Science in Antiquity*, Collier Books, New York 1976.

Collingwood, R.C., *The Idea of Nature*, Oxford 1954, s. 82.

Curcânî, *Kitābu't-taʿrīfāt*, neşr. G. Flügel, Leipzig 1845.

Damîrî, *Ḥayātu'l-ḥayavān* (2. cilt), Bulak 1284 (2. baskı).

______, *es-Sunen,* Medine 1386.

Darwin, C.R., *The Origin of Species*, London 1909.

______, *Descent of Man*, London 1871.

______, *The Life and Letters of Charles Darwin* (3 cilt), ed. F. Darwin, London 1887.

De Boer, Tj., *History of Philosophy in Islam*, London 1933.

De O'leary, L., *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Y. Kutluay ve H. G. Yurdaydın, Ankara 1971.

De Sacy, S., *Chrestomathie Arabe*, Paris 1806.

Dieterici, Fr., *Der Darwinismus im X und XIX. Jahrhundert*, Leipzig 1878.

______, *Die sogenannte Theologie des Aristoteles, aus arabischen Handschriften zum ersten Mal herausgegeben*, Leipzig 1882.

Duralı, T., "Metinler Işığında Aristoteles'in Canlıyla ve Canlının Evrimiyle İlgili Düşünceleri Problematik Yaklaşım", *Felsefe Arşivi* (1984), sayı: 24.

Eastman, Charles R., *Le Premier des Preurseurs de Darwin, Extrait de la Revue Scientifique*, 24 Juin 1905.

Ebû Dâvûd, *Sunen*, Kahire 1348.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma'rifet-nâme*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1297.

Eş'arî, *Kitābu maḳālāti'l-islāmiyyīn*, H. Ritter neşri, İstanbul 1929-1930

Ferraud, G., “Madagascar et les Īles Uāq-Uāq”, *JA.*, 1904.

Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmus*, Kahire 1281.

Forskal, P., *Descriptiones Animalium, avium amphibiorum, piscium, insectorum, vermium; quae in itinere orientali observavit,* Hauniae 1775.

Furlani, G., *Archiv Orientálni* 9 (1937).

Gildemeister, J., *Excerpta ex Qazwinii opere Geoghico Indiam et Sindiam...*, Bonn 1838.

Gould, J.S., *Smith Woodward's Tolly*, New Scientist, 5 April 1979.

Gregory, W.K., *Science*, 66 (1927).

Guidi, M., *La Lotta tra L'Islam e il Manicheismo*, Rome 1927.

Hakkı, İ.İ., *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*, sadeleştiren S. H. Bolay, DİB Yayını, 1973

Hamidullâh, M., “Ḫalḳ'ul-kā'ināt ve aṣl'ul-envāʿ ḥasebe'l-ḳur'ān ve'l-mufekkirīni'l-islāmiyyīn”, *Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Hawi, S.S., *Islamic Naturalism and Mysticism*, E.J. Brill, Leiden 1974.

Hayyât, *Kitābu'l-intiṣār*, neşr. A.N. Nader, Beyrut 1957.

Hâzin, *Lubābu't-te'vīl fī maʿānī'l-tenzīl*, Kahire 1313.

Holmyard, C.R., E.J., *The Works of Geber*, London 1924.

Horovitz, S., “Über die Einfluss des Stoizismus auf die Entwicklung der Philosophie bei den Arabern”, *ZMDG* 37 (1903).

______, *Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalām*, Breslau 1915.

Horten, M., “Die Lehre vom Kumûn bei Nazzâm”, *ZDMG* 63 (1909).

Ideler, L., *Undersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Starnnamen*, Berlin 1809.

İhvânu's-Safâ, *er-Risāletu'l-cāmiʿa* (2. cilt), Şam 1949

______, *Resā'il* (4 cilt), Kahire 1928.

______, *er-Resā'il*, Bombay baskısı.

Irâkî, *Kitābu'l-mukteseb fī zirāʿati'z-zeheb*, neşr. E.J. Halmyard, Paris 1923.

İbn Arabî, *ʿUḳlatu'l-mustavfiḍ*, neşr. A. Nyberg, Upsala 1919.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1968 (2. baskı).

______, *Mukaddime*, neşr. Quatremere, Paris 1858.

İbn Hallikân, *Vefayāt,* neşr. İ. Abbâs, Beyrut 1397-8.

İbn Hanbel, *el-Musned,* Kahire 1313.

İbn Hazm, *Kitābu'l-fiṣāl*, Kahire 1327.

İbn Hişâm, *Kitābu't-tīcān fī mulūki Ḥimyar*, Haydarâbâd 1347.

İbn Kuteybe, *Kitābu'l-maʿārif*, Kahire 1960.

İbn Mâce, *es-Sunen,* Kahire 1372-3.
İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, Kahire 1300.
İbn Miskeveyh, *Kitābu'l-fevz'il-aṣğār*, Beyrut 1319.
_____, *Tehzîbu'l-ahlâk (Ahlâkı Olgunlaştırma)*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.
İbn Tâhir el-Makdisî, *Kitābu'l-bed' ve't-tārīḫ,* C. Huart neşri, Paris 1899.
İbn Tufeyl, *Ḥayy b. Yaḳẓān*, L. Gauthier neşri, Beyrut 1936.
İbnu'n-Nefis, *er-Risāletu'l-kāmiliyye fī's-sīreti'n-nebeviyye*, neşr. M. Meyerhof, J. Schacht, Oxford 1968.
İkbâl, Muhammed, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1971.
_____, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Reprinted, Lahore 1968.
_____, *The Development of Metaphysics in Persia*, Luzac, London 1908.
Job of Edessa: Book of Treasures, ed. ve İngilizce'ye çev. A. Mingana, Cambridge, 1935.
Kâsım b. İbrâhîm, *er-Redd 'Alā'l-mulḥid,* El yazma nüsha, Berlin, Glaser No. 101.
Kazvînî, H.M., "Nuzhetu'l-ḳulūb", *The Zoological Section*, Farsça metin ve İngilizce'ye çev. J. Stephenson, London, 1928
Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâ'iyye,* İstanbul 1145.
Kisâ'î, *Ḳıṣaṣu'l-enbiyā'*, neşr. I. Eisenberg, y.y., 1922
Kitābu'l-milel ve'n-niḥal, neşr. W. Cureton, London 1846.
Lamarck, *Histoire Naturelle des Animaux sans Vertebres*, Paris 1816.
Macdonald, D.B., *Development of Islamic Jurisprudence and Constitutional Theory*, Beyrut 1965.
Madelung, W., *Der Imam al-Qâsım Ibn Ibrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965.
Makdisî, *Kitābu'l-bed' ve't-tārīḫ* (6 cilt), neşr. ve Fransızca çev. C. Huart, E. Leroux, Paris 1899-1919.
Marquat, *Aristote Naturaliste*, Paris 1932.
_____, *La Philosophie des Ihwān al-Safā*, Alger 1973.
Massé, H., *Croyances et Coutumes Persanes*, Paris, 1938.
Mes'ûdî, *Murūcu'ẕ-ẕeheb*, neşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, 5 cilt, Beyrut 1966-1977.
Mevlânâ, *Fīhī mā fīh*, çev. M. Ü. Tarikâhya, İstanbul 1958 (2. baskı).
_____, *Mesnevī*, neşr. R.H. Nicholson, London 1927-1938.

Meyerhof, M. and J. Schacht, *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafîs*, The Clarendon Press, Oxford 1968.

_____, "Ibn an-Nafîs und seine Theorie des Lungenkreislaufs", *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, IV (1933).

Mieli, A., *La Science Arabe et Son Rôle dans L'Evolution Scientifique Mondiale*, Brill, Leiden 1938.

Molla Sadrâ, *el-Maẓāhiru'l-ilāhiyye* (5 cilt), neşir, Aştiyânî, Meşhed t.y.

Muslim, *eṣ-Ṣaḥīḥ,* Kahire 1374-5.

Nasr, S.H., *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines,* ed. Thomas and Hudson, London 1978.

Nicholson, *Persian Lyrics*, London 1931, s. 36.

_____, *Translation of Eastern Poetry and Prose*, Cambridge 1922, s. 155.

Nizâm-ı Ârûzî, *Çahār Makāle*, İngilizce çev. E. G. Browne, London 1921.

Nyberg, H.S., "al-Nazzâm" maddesi, *EI.*.

Palacios, M.A., "Al-Libro de los Animales" de Jāhız, *ISIS* XIV (1930).

Pellat, Ch., "al-Dijahız" maddesi, *Encylopeadia of Islam* (2. baskı).

Qadri, M.A.H., "Al-Biruni's Contribution to Biological Studies and Concepts Al-Biruni", *Commamarative Volume*, Karachi 1973.

Rahman, Fazlur, *The Philosophy of Molla Sadrâ*, State University Press, Albany 1975.

Raunow, T.I., *Wielikije Uczenyje Usbecistana (LXXI bb.),* Ousphan, Taşkent 1943.

Râzî, Fahruddîn, *İʿtiḳādātu firaḳi'l-muslimīn ve'l-muşriḳīn*, neşr. A.S. en-Neşşâr, Kahire 1938.

_____, *Mefātiḥu'l-ğayb*, Tahran 1971.

_____, *Kitābu mebāḥiṣi'l-meşrıḳiyye*, Haydarabâd, 1343.

Ross, W.D., *Aristotle*, London t.y. (2. baskı).

Rostand, J., *Esquisse d'une Histoire de la Biologie,* Paris 1945.

_____, *L'Evolution des Especes, L'Histoire des Idees Transformistes*, Hachette, Paris 1932.

Russell, G.A., "Ibn Tufeyl and British Empiricism in the Seventeenth Century", *The Influence of Arab and Islamic Civilization on Science and Technology in Europe* adlı seminere sunulan tebliğ, Oxford 17-18 Aralık 1983.

Sachau, E.C., *Chronology of Ancient Nations*, London 1879.

Sarton, G. *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1927.

Semerkandî, *Bustānu'l-ʿārifīn,* Kazân 1298.

Steiner, H., *Die Mu'tazälite oder die Freidenker in Islam*, Leipzig 1865.

Şehristânî, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, neşr. Kevserî, Kahire 1948.

______, *Kitābu'l-milel ve'n-niḥal*, neşr. W. Cureton, London 1846.

______, *Nihāyātu'l-iḳdām fī ʿilmi'l-kelām*, neşr. ve İngilizce çev. (*The Summa Philosophiae of al-Shahrastānī*) A. Guillaume, London 1934.

Şiblî, Nu'mânî, *ʿİlm'ul-kelām*, Haydarâbâd 1914.

Şîrâzî, Takîzâde, *Mānī vo dīn-i ô*, Tahran 1335.

Taberî, *Cāmiʿu'l-beyān fī te'vīli āyi'l-ḳur'ān*, Kahire 1968.

______, *Tārīḫ*, neşr. M. J. de Geoje, Brill 1964.

Tirmizî, *el-Cāmiʿ*, Kahire 1356-1382.

Togan, Z.V.T., *Bīrūnī's Picture of the World*, Calcutta 1937-1938.

Tritton, A.S., *Muslim Theology*, London Luzac 1947.

Tûsî, Nâsıruddîn, *Ahlâk-ı Nâsirî (The Nasirean Ethics),* İngilizce çev. G.M. Wickens, London 1964

Wensinck, A.J., *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*

Wiedemann, E., "Darwinistisches bei Gāhız", *SPMSE* 47 (1915).

Wilczynski, J.Z., "On the Presumed Darwinism of Al-Baruni Eight Hundred Years Before Darwin", *ISIS* (1959), sayı: 50.

Wolfson, H.A., *The Philosophy of Kalam*, Harward University Press 1976.

Wright, Sewall, "Evolution" maddesi, *Encylopaedia Britannica*, 1953.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, V. 3432-3435; VIII. 5495-5499.

Zebîdî, *Tācu'l-ʿArūs*, Kahire, 1306.

Zemahşerî, *Keşşāf*, Kalkutta 1854.

Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig 1923.

DİZİN